

LIST ZA KULTURU
I UMETNOST*

polja

79

O NEKIM
PROBLEMIMA
SUVRERENE
HISTORIJE

PREDRAG VRANICKI

16-74726913

socijalizam i
visokorazvijene
zemlje

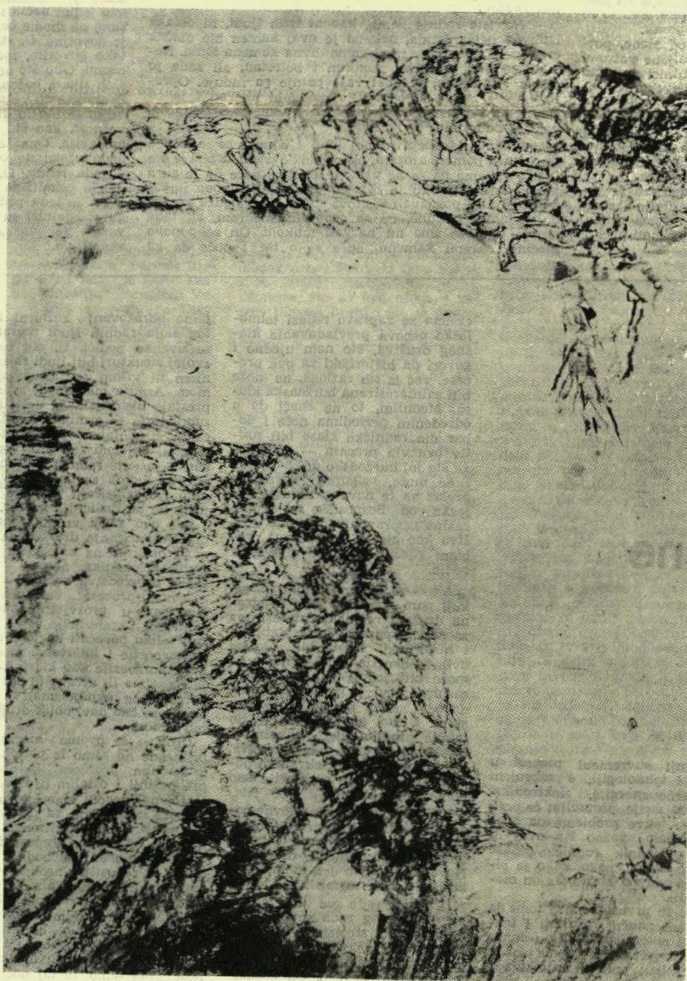
Ovo pitanje je tokom posljednjih desetljeća postalo priličan kamen smutnje u marksističkoj teoriji. Nije ni čudno — ukoliko mislimo na period dogmatiziranog marksizma, koji je u mnogo čemu samo marksizam po formi. Takav marksizam je uzorno i samoučeno ponavljao neke Marxove ili Lenjinove teze, a nasilno odstranivši svako suprotno mišljenje, pa čak i samih markista, samozadovoljno je ustrajao u toj lijenosti misli. Međutim, historija ne pita za ljudske iluzije!

Kategorija proletarijata je u tim koncepcijama postala sakrosanktna, iako se u konkretnoj praksi o njemu malo vodilo računa. Ali teorijski, svatko tko je posumnjao u revolucionarni karakter radničke klase, postao je renegat i, da ne upotrebljavamo termine koji su još i danas često akuelni, protivnik marksizma. Da suvremena civilizacija ima još uvijek potrebu, zbog niskog kulturnog nivoa mnogih, za raznim fetišima očigledno je. Ali da marksizam mora zbog toga praviti od svojih stavova ili određenih konkretnih historijskih kategorija kao što su: proletarijat, partija, diktatura proletarijata, voda itd. fetiše — to ne samo da nije razumljivo nego je direktno suprotno duhu Marxova učenja i interesima čovjeka. Radikalna demitologizacija, defetishizacija svijesti suvremenog čovjeka je jedini put (svakako dugotrajan proces) prevladavanja svih mogućih novih fetišizama. A ovo je i jedan od osnovnih preduvjeta izgradnje novih društvenih odnosa, ne hijerarhijskih zamašnjih, nego ravnopravnih i providnih.

Posmatrajući dakle proletarijat sa dobrim zakašnjenjem od preko pola vijeka, što je u ovoj modernoj civilizaciji burnog naučno-tehničkog napretka veoma mnogo, konstantno se organiziraju partije „lenjinističkog tipa“ koje će ga povesti u revoluciju. Stalno se od njega očekuje revolucija, međutim niti ima revolucije niti uspjeha takvih partija.

Razlozi su, ako upravo lenjinisti promatraju stvar, prilično jasni. Za revoluciju (mislim na socijalnu i po formi oružano-političku) je potrebno, kako je Lenjin točno govorio, da vladajuća klasa više ne može vladati po starom a eksploatirana klasa ne može živjeti više po starom, tj. potrebna je općenacionalna kriza. I u jednom i u drugom slučaju nastale su važne promjene. Vladajuća klasa je prebrodila zasad neke oštrije krize što u ratovima što u popuštanju pred sve većim ingerencijama i zahvatima birokratsko-etatističkog aparata.

Stvari u vezi s ovim momentom su ukratko ovakve: privatni kapital, pa makar i najkrupniji monopolistički, pokazao se nespособnim da rješava nekoliko vitalnih problema nacije; da bez intervencije države riješi takve radikalne i danas više nepodnošljive društvene poremećaje kao što su velike krize; da vrši investicije u neke suvremene grane proizvodnje koje su veoma skupe i nerentabilne (na pr. atomska ind.); da interes nacije pretpostavi svojim uskim privatnim interesima i jednom riječi da bez centralnih planova i intervencija ovlada složenom problematikom današnjeg života. Osim toga snažan razvoj nauke i tehnike postaje sve više glavni faktor u razvoju suvremene civilizacije. Samo ovi nabrojani elementi bili su dostatni da suvremena buržoaska država, kao

DRAGAN LUBARDA

profil klisure

organizirana slija i institucija, započne takvim intervencijama ne samo na planu politike nego i ekonomike — kakve su prije pedesetak godina bile nezamislive.

Državni kapitalizam je danas još parcijalan, tj. osnovna snaga je još uvijek monopolistički kapital. Ali iz svih navedenih razloga mislim da se može konstatirati da je proces etatizacije glavna tendencija razvoja u tim zemljama.

Drugo je pitanje kako ocijeniti ovaj proces i tendenciju. Dijapazon tih ocjena je veoma širok i protivurječan. Dok jedni u tim mjerama vide samo nastojanje da se spase kapitalistički sistem, drugi vide u tome već sam socijalizam. Mislim da su oba stava jednostrana. Da politika i ovi procesi stoje pod jakim utjecajem najkrupnijih monopola, sasvim je evidentno. Ali državna intervencija je znala da ide i protiv neposrednih interesa kapitalističke klase, kada su nacionalno jedinstvo i ravnoteža dolazili u pitanje. I konačno, ne treba smetnuti s uma, da golem, dobro organizirani državni aparat, naročito suočen s raznim međunarodnim problemima, ne može više reagirati u smislu ovih ili onih privatnih interesa, nego kao institucija koja reprezentira naciju u cjelini. Iz toga rezultiraju česte suprotnosti i kontradikcije između javnih i pojedinih kapitala i državne administracije. Privatni interes sve više gubi historijski teren, uskočaća njegova sagledavanja problema suvremenog svijeta nije adekvatno stajalište suvremenim zahtjevima i potrebama.

Mislim da ne treba posebno naglašavati da forme državnog kapitalizma mogu biti različite. Od širokodemokratskih do totalitarnih. Isto tako da o snazi i organiziranosti radničke klase i ostalih socijalističkih snaga zavisi koliko će ovi procesi etatizacije prerastati ili u sisteme tehnokratskih novih levijatana ili će označavati i prve korake stvarne socijalizacije.

To je jedna strana ovog procesa koji označavaju svojevrsno prevladavanje stare krize kapitalističkog sistema u situaciji kada socijalističke snage nisu bile spremne da preuzmu sudbinu zemlje u svoje ruke. Jedan od najvažnijih razloga je i promijenjeni položaj radničke klase. Cjelokupni ekonomski razvijenost tih zemalja doveo je do toga da je položaj većine radničke klase u tim zemljama položaj srednjih slojeva, čiji je nivo i način života gotovo jednak onom koji se prije nazivao sitnoburžoaskim.

Dokle god se ovakav nivo života bude održao ne može se računati ni na kakvu revolucionarnu svijest dotične klase, ali se ta svijest ne može, kako ćemo vidjeti, ni izjednačavati sa sitnoburžoaskom. Želim samo reći da se kod suvremene radničke klase ne može apelirati na revolucionarne procese u smislu političkih revolucija, jer ih cjelokupna njihova situacija na to ne goni. To ne znači da jedan svjesniji dio te klase, naročito u evropskim zemljama, ne osjeća svoju ekonomsko-političku alijeniranost i da nema revandikacija i na socijalnom, a ne samo ekonomskom planu. To samo ukazuje da položaj radnika u procesu proizvodnje, u društveno-ekonomskim odnosima, rezultira u takvoj strukturi svijesti koja se, bez obzira na nivo života, mora razlikovati

(NASTAVAK NA DRUGOJ STRANI)

I Z L E T

Jednog jutra neki izletnici, vrlo markantne ličnosti, sa fotokamerama oko vrata i crnim naočarima protiv sunca na očima, a dosta ukusno obučeni, iskraše se na peskovitu obalu legendarnog predela. Izgleda da su bili iznenađeni izvanrednošću slike koja se pred njima pružala. Kao da u onom času kada su došli tako nešto nije postojalo. Bila je to grupa filosa i pisaca, koji su koristili neku rečnu priliku da posete čuveni Had — carstvo seni, carstvo bezličnih. Čoveče ljubopitstvo je još jednom nadvalovalo. Želja za saznanjem jača je od straha smrtnog, još je jednom jedna čovekova slabost, savladala drugu.

Hadovo carstvo mrtvih je predeo iz koga se ne vraća niko sem raznih Odiseja i litalica kojima i inače nije mesto ovde. Tu borave svi oni koje je trebalo poznavati, pre svega Homer sam, pa njegovi junaci Ahil, Ajaks, Agamemnon, Helena i Klitemnestra, četiri labuda, od njihovih predaka Bellerofont, Herakle (trijup stvarani), Tesei i svi ostali: Platon, Pitagora Sokrat i svi slavni Heleni, a drugih je daleko više. To je jedan svet odličnih i ništavih.

Sada je bio čas kada su se senke njihove nalazile još na drugom kraju ostrva i lutale neprijatnim šumama. Obala je bila pusta i bezlična. Ovakve posetioce to svakako nije uznemiravalo, oni su uglavnom sve ovo sličnim i zamisljali.

Gospodo, ovaj crni pesak dostojan je one predstave koju sam o svemu ovome i ranije imao, reče jedan postojalo. Bilo je sasvim slabo svetlo i svi pesak izgledao je još sasvim crn, sasvim crn.

Uglavnom, potvrdiše pisci.

Odglednom, začu se neka tutnjava od gore. Oni pogledaše, a to se umesto sunca kotrljalo, praćen kao mu nije dugim varnicama; jedan ogromni kamen. Pod njim je sve prskalo i kidalo se. Bilo je to radanje nekog opasnog crnog sunca na zapadu sveta. Jedna strahota više za duše mirnih izletnika.

— Bežimo, viknuše umetnici, ovo će nas satrti. I oni se rastrčase po talu jer u more nisu mogli; ali kamen koji je divlje jurio niz padinu planine usporio je na pesčanim dinama i zaustavio se nedaleko od mora. Smirilo se blizu jutarnjih talasa koji su se upijali u pesak.

Kada su se sabrali i okupili nedaleko od stene, potpuno okružili koga lopa i crne, pomalo opaljene vatrom, koja je još mrisala na lomljeni kamen, putnici ga vrhu brda ugledaše jednog snažnog, mišićavog čoveka koji se jasno otcrtavao na svetlosti što se slutila iza njega. Bilo je to neko čudno nebo iza njegovih leđa, nebo sivo, ozareno vatrom. On je bio običan u kožu sablasnog tigra, upravo, bio je opasan njome. To je Sisif, sin Eolov, lukavac i prepređatelj, vanbračni otac Ulisov. On se to ukazao na vrhu planine, božanski lep i strašan.

Putnike uhvati panika i prođe jeza kada ugledaše gotovo pred sobom jaku i razvijenu ljudinu, divlju i strasnu, jer niz padinu brega Sisif se spuštao prema njima, ali ih tako isušne i objene na pesku ne primeti. Očito, on je u sebi imao drugi i bolji pogled.

On pride moru, umi se i njime pokvasi svoje mišice, zatim zaroni u pesu. Kao neka divlja zver irktao je izranjajući iz talasa koje je sam pravio. Bilo je to više divljanje ogromnog mora nego kupanje čoveka. Iskupavši se, izađe iz mora i pođe prema ogromnoj crnoj lopti. Tada tek ugleda one koji su zbunjeno posmatrali njegovu božansku igru. Osmotri ih pažljivo i reče:

— O smešni stranci, koji vas bog u ovaj mrtvi kraj dovode. Nije li vas moj otac, nekim pogrešnim vetrom, naneo na ove crne niti proleđetoga kraja? Zar je bogovima ponestalo smisla za meru i poredak?

Putnici jedva razumeše šta je rekao, jer govorio je nekim starim nepravilnim helenskim jezikom, divljim, nalik rezanju.

— Ne, Sisife, reče jedan od njih, mi smo sami došli dovde, doplovlili smo u Had da bismo saznali veličinu tvoje večne patnje.

— O ludi čoveče, ja jesam Sisif, ali u ovome postojanju ne znam ni za kakvu patnju.

— Zar ti nisi osuđen?

— Ne, zar ne vidite kako izgledam. Ovakav nisam bio ni u onom svetu praotaca. — Mir na njegovom licu govorio je o neizmernoj lepoti koja je verovatno u njemu.

— Pa ipak lepo je da ste me posetili, lepo je dame se neko seća posle toliko vremena. No, tako mi Diva, ružni putnici, Diva koji vas je ovamo doveo, zašto mislite da sam ja izložen muci. Zar se gore misli da je Sisif osuđen.

— Sisife, zar nije težak taj kamen, što ga uz padinu guraš u nebo?

On je čutao zagledan u vrhove planina.

— A znoj na tvome čelu, a napor u mišićima? Zar to nije patnja?

— Ne, stranci, nije to muka. Muka nikad nije ovde. Muka je gore, na Olimpu, ona je u Divu a ne u meni. Muka je u vama, jer mislite na nju. Taj kamen, istina je, godinama guram i onda kada ga iznesem vidim da to nije ono što bih želeo, i tada ga puštam dole. To je zadovoljstvo.

— Ali ti to činiš po osudi Zevsovoj.

— Zevs je osuđen!

— Kako misliš?

— Pa on sve zna, on sve vidi i sve čuje i kad spava i kad je u postelji. Here ili neke smrtnice žene, a ima li strašnijeg od toga da i u ljubavnom grču znaš za postojanje nekog drugog. Zevs mora sve da vidi i svuda da bude. To je večna muka jer jedino je on večan. A ovo guranje kamena, to nije patnja. To je ništavna igra, a i nju Div trpi, jer on daje snagu i život, jer on pokreće. Ovo se ne mućim ja, već on koji bdi nade mnom. On me čuva, on mi daje i oduzima volju, on meri i broji moje korake. Pogledajte taj kamen, on je gladak od trenja, možete se u njemu ogledati. Istina vaša leđa će u njemu biti izobličena još više, taj kamen je izlagač Div svojom mukom, svojom voljom za gospodarenjem, a ne Sisif. Zar vi verujete u takvog Sisifa? Ne, mali stranci. Muka je u onome koji teži, koji želi da očuva moć i vlast nad svetom, muka je u onome koji se čuva. Sisif je samo jedan mali čovek.

— Da, ali mi dobro znamo da to nije baš tako. Tebi je sigurno postalo strašno i bolno to večno ponavljanje iste radnje?

— Ne, iste radnje nema, kao ni istih ljudi, ni oblaka istih na nebu. Istina, nekada je ovaj kamen bio obična crna stena, a sada je pred vama divna kamena lopta. Nekada je ovaj Sisif bio umoran i bolestan, ali sada je miran i radostan, večnost vase patnje ga raduje. Oprosite, reče zatim, osećam, Div me goni na rad i ja ću raditi taj besmisleni posao, ali ja ću vam se vratiti, ako vas još bude bilo.

On tada pride neprirodno i lupče se jedina o njemu, ona se pomakne mesta, on tada okrenu, držeći je sve vreme rukama da se ne vrati u ležište i počne da je gura ka planini. U pesku je ostajao trag, mali utaban put u kome se nisu poznavali Sisifovi koraci. On dogura kamen do podnožja planine, ne sa osobitim naporom, ali tada otpoče ono što smo mi nazvali mukom. On se ponovo plećima okrenu kamenu, opre se o tle, i počne da ga

gura. Očigledno bio je to ogroman napor ali on je napredovao. Znoj se silava sa njega, ali se u njegovim očima bio začudo mir, neka božanska lepota, kao da se ništa ne događa. Kao da je on bio pomiren s tim da je njegov posao uzaludan.

Polako, tračeći najpogodnije puteve, on se približavao vrhu planine. Oko podna već je bio sasvim gore. Izletnici su očekivali da vide šta će se dogoditi. Sisif jurgu kamen na jedan plato i zaustavi se. Sede kraj njega da se odmori. Gledeao je nakid u daljinu, sasvim daleko u krajnje obale nekog sveta koje su se penile i šumele. Pride zatim kamenu i gumu ga niz planinu. Kamen se uz tutnjavu spuštao ka moru.

— O čudni stranci, reče tog popodneva kada je bio silao dole, kako ste vi smešni kad mislite da je moj posao uzaludan. Jeste, ali nije uzaludna moja misao. To ste svakako zaboravili. Pitajte se sigurno zašto sam ga ja gurnuo niz padinu. A šta biste vi uradili da sam na momem mestu? Istina, mogao sam ga ostaviti gore i on bi tu stajao večno, i Zevs ne bi došao da ga gurne jer to nije njegov posao, ali šta bi bilo sa mnom, moj bi posao bio završen. Had bi postao očajnom, a mene strašniji nego što jeste, jer postalo bi tada sve bez smisla i sve prazno, a to je užas i Zevs mi dao ne bi tada mira, dosudio bi novu muku, muku samoočede i dosade, jer bi moj posao bio završen. Ovakvo, gurati kamen gore i spuštati ga, ima nekog smisla, jer to je ispunjenje neprestanim razmišljanjem, to je uzemiravanje Diva i podsećanje na sebe. Sada je vreme ručku i on je za trpezom olimpskom uzemiren tutnjavom ovog kamena. On sada misli na mene, a to je moj smisao, njega treba mučiti, da nas ne bi zaboravio. O, zamislite strahotu završenog posla. Bogovi su tada zadovoljni i iz zahvalnosti nam ne daju novi, tada ostajemo sami i zaboravljeni. Budimo daleko od toga. O, vi već mislite, to Sisif lukavac izmišlja, ja znam da svi tako misle o meni. Ne, nikako, jer ovo je zaista istina, drugačije meni ne bi ni došlo u misao. Ovu muku ovde zamislilo sam ja sam, jer tako je red ovde, svako za sebe traži muku od gore, muku koju sam sebi namenili i svaka je pravedna i po merit.

Izletnici su opet posmatrali kako se Sisif osećava u moru. Dobijao se utisak da je on ipak živ čovek, kao i svi oni, a ne duh podvrgnut patnji.

— Sisife, reče jedan od njih posle toga je fotografisao, zar vam ipak nije strašno što će sve ovo beskrajno da traje? Zar vas to ne obespekuje?

— Nikako, istina je da će ovo da traje večno ili bar domde dok neki drugi bogovi ne dođu na vlast, možda još duže, jer Had je večan i ova sudbina koju sam odabrao večna je, a oproštenja nema, ali ne treba zaboraviti da je večno i ono zadovoljstvo razmišljanja, a koje osećam u svemu ovome. To je moje pravo. Zadoljstvo kada uspeh da pomaknem kamen naviše, kada ga doguram do gore ili kad slušam tutnjavu dok se on spušta.

O, večno je zadovoljstvo koje mi pruža more. Večno je zadovoljstvo i sama misao da je i Zevs na isto osuđen jer smo u večnosti svi jednaki, i gospodari i robovi. O, nejaki i nežni stranci, zar nije dovoljno i sama pomisao da je ovo večno pa da mi to pruži snagu da nastavim dalje. Vi me ne razumete. Vi ste svakako iz nekog neslavog i neumnog kraja kad ne možete shvatiti da je ovo jedini način i da sam ja samo ovako snažan i moćan. Znoj na momem čelu samo je znak da zaista postojim, a to je dovoljno. O, stranci, vi mislite da sam ja poludeo kad tako govorim, možda i jesam, ali govorim istinu. Ipak nisam. Ono što se sa mnom događa samo je igra božanskih sila, a božanskih sila, kada se dobro razmisli, nema. Postoji samo večnost, a u beskraju je sve suviše sitno da bi se moglo dobro raspoznati i odrediti. Postoji samo večnost, kao što je samo ona i postojala, kao što se i nastavlja. Ona je uzrok i posledica, ona je delo. I zar onda očekujete od mene da verujem da je ovo što se događa istina? O, ne. To je sve suviše sitno da bi se moglo primiti za istinu.

On se tada približi kamenu, podupre se i počne da ga gura; izletnici su pogruženo čitali ne shvatajući suštinu varke. Jer varka je bila dostojna Sisifa, večna i ne-shvatljiva.

socijalizam i visokorazvijene zemlje

(NASTAVAK SA PRVE STRANE)

od poslednje stitoboraoške. A to je zahtev da prestane da bude puki instrument i dio ogromnog državnog-tehničkog stroja, izgubljen u monotoniji svakodnevnog posla, nego da postane i stvaran akt i upravljač. A tu je upravo i najveća mogućnost historijskog delovanja socijalističkog iskustva.

Medutim, postoji još jedan gotovo važniji momenat, koji silinom svog razvoja postavlja, a u budućnosti će sve više postavlja, problem novih odnosa na dnevni red historije.

Daljnji suvremeni procesi u nauci i tehnologiji, s razvojem nuklearne energije, elektronike, automatizacije, postavljaju čed pred društvo takve probleme da neke biti nimalo važna šta ovaj ili onaj pripadnik radničke klase misli o svemu, nego, kako je pisao još odavna Marx, šta on mora činiti.

Radi se prvenstveno o tome da navedeni naučni rezultati i tehnološki procesi postavljaju danas pred čovečanstvo veoma jasnu perspektivu: potrebu radikalnog skraćanja radnog vremena, kao i reduiranja neekvalificirane radne snage na minimum. U ovim pro-

cesima se zapravo nalazi tehnološka osnova prevladavanja klasnog društva, što nam ujedno i govori da historijski za ove procese, već iz tih razloga, ne može biti zainteresirana buržoaska klasa. Medutim, to ne znači da u određenim periodima neće i dobar dio radničke klase biti protiv ovakvih procesa — iz razloga što joj buržoasko društvo nije, i ne može, osigurati normalan prelaz na te nove strukture. Bojazan od besposlice je sasvim realna i opravdana, a jedino društvo kao celina može ovaj problem riješiti na zadovoljavajući način.

Ali — to je samo jedan razlog, koji nam pokazuje koje je strana društva realno zainteresirana za ovim progresivnim kretanjima i historijski mora biti nosilac ovih tendencija. Buržoazija to ne može biti još iz najmanje dva razloga: prvi je što ovi procesi dovode nužno do pada profite stope i, što je još važnije, do takvih radikalnih zahvata u strukturu suvremenog društva, koji u krajnjem konsekvenciji dokidaju privilegij buržoazije kao dominantne klase.

Koje su zapravo neminovne posledice ovih procesa, koji će se prije ili kasnije morati ostvariti u razvoju suvremenih društava? Navedimo barem dva momenta o kojima treba razmisлити.

U prvom redu sve veća zamjena manuelnog rada suvremenim automatskim strojem uvjetuje da će u buduću neekvalificirana, grubo radna snaga biti potrebna u minimalnom opsegu. Od „radnika“ će se sve više zahtijevati da bude određeni stručnjak i specij-

jalno obrazovan; kulturni nivo celog sloja radnih ljudi morat će se uveliko podići, tj. oni će po svojoj strukturi biti ljudi sa srednjom ili višom stručnom spremom. Armija manuelnih radnika prestaje historijski da egzistira i zamjenjuje se armijom kvalificiranih stručnjaka vezanih samo jednim dijelom u proizvodnji. Jer, skraćanje radnog dana omogućava im da se dalje usavršavaju i organiziraju to svoje vrijeme na najrazličitije načine.

Sve ovo znači veoma snažno prestrukturiranje društva ne samo s obzirom na kategorije njegovih pripadnika, nego i s obzirom na sredstva koja će te obrazovne procese omogućavati. Ulaganja u prosvjetno-naučno-kulturne organizacije će se morati toliko povećati da to prelazi i koncepcije i interese i mogućnosti buržoazije kao klase. Za to je sposobna ili država u razvoju suvremenog kapitalizma ili socijalizam kao novi oblik društvenih odnosa.

Društvo će ovome morati da pribegne ne samo iz potreba za drugačijim profilom kadrova u proizvodnji i ostalim društvenim službama, nego i zbog toga što se neće moći ljudi, sa još prirodnim primitivnom duhovnom strukturom i kulturom, prepustiti raznom djelovanju slobodnog vremena. Prepustiti neobrazovane mase raznim besciljnim življavijama, što suvremena civilizacija raznim svojim sredstvima omogućuje, značilo bi stvoriti takvu anarhiju, probleme i teškoće koje bi društvo moglo riješiti opet samo na taj način da stvori drugačije strukturiranu ličnost.

Buduće društvo, pa čak i neposredni razvoj koji je pred nama, jest društvo koje počiva na naučnim i širokim kulturnim temeljima. Bez polivalentne i polikulture ličnosti, što je jedina garancija razvoja i ispoljavanja one velike, kreativne i plemenite strane ljudskog bića, nema rješavanja niti suvremenih procesa unutar modernog kapitalizma, a još manje socijalizma.

Socijalizam je historijski u prednosti, jer je sa svoje putanje uklonio glavnu prepreku: buržoasku klasu koja je zainteresirana za konzerviranje odnosa kakvi jesu. Samo ne smije dopustiti da se, ni za kraci vremenski period, deformira u burokratsko-tehnokratsku organizaciju koja za mnoge od ovih humanih procesa neće imati mnogo smisla. Već je jedno iskustvo u tom pogledu dobiveno. Odnos jednog tipa birokratiziranog socijalizma prema čovjeku i kulturi poznat je, kao i tragične posljedice. Kulturni i naučni razvoj, ta osnova suvremene civilizacije i njen preduslov, ne može se propisati piti jednobrazno određivati. Čovjek, a naročito suvremeni, svoj smisao može imati samo u daljem razvijanju svoje mnogostranosti, polivalentnosti, slobode i kreativnosti.

Sloboda njegovih mislonih i emocionalnih tokova je njegov stvarni historijski život. Svako tutoriranje i reglementiranje sam je isušivanje onih sokova koji omogućuju stvarni život ovog dinamičnog fenomena prirode koji se zove historija.

Predrag VRANICKI